

Timing en tuning in een overvol heden

Alles – elk individu, dier, gerecht, atoom, bedrijf, elke klok, dag, steen, computer of organisatie – heeft een eigen tijd. ‘Eigen tijd’ is een begrip waarmee wordt aangegeven dat er niet één vorm en soort tijd is, maar een heterogeniteit aan gelijktijdig bestaande tijden.

Eigen tijden zijn tot op zekere hoogte door het individu vorm te geven. Een mens kan kiezen voor snelle of langzame tijden – en alles daartussen –, zij of hij kan cyclisch of continu ergens aandacht aan besteden, snel handelen afwisselen met tragere bezigheden, of een karwei met tussenpozen danwel in één ruk afronden. In hoeverre iemand kan beschikken over eigen tijd hangt af van de mate waarin de eigen tijd wordt vormgegeven door het fysieke, fysische en sociale bestaan.

‘Ik heb geen carrièreplannen. Nooit gehad. Ik ben overal ingerold,’ vertelt Clairy Polak, vaste presentator bij het televisieprogramma Nova, in Opzij van september 2003. Als een balletje in een flipperautomaat lijkt Polak van de ene baan in de andere te rollen, terwijl ze onderweg naar de uitgang een steeds hogere score weet te bereiken.

In een flipperautomaat draait alles om timing en snelheid. De ervaren speler weet waar de bal is, met welke snelheid deze tegen welk oppervlak ketst en onder welke hoek de bal zijn weg vervolgt. Clairy Polak presenteert zichzelf als het balletje, zonder te vermelden wie er aan de knoppen staan. Voor een deel zal ze dat zelf zijn, voor een andere deel haar sociale kapitaal – de mensen die bij haar horen en haar carrière mede vormgeven.

Als je Polak hoort, zou je bijna denken dat er geen concurrentie om een baan als televisiepresentator is. Een vrouw die getalenteerd is, komt vanzelf op de positie die ze verdient. Het is een kwestie van geduld: na jarenlang radio-programma’s te hebben gepresenteerd, werd Polak gewoon gevraagd of ze Nova wilde doen.

‘Geduld’, ‘van het ene in het andere rollen’, ‘vanzelf’ zijn termen die een lineair perspectief op leven en werk veronderstellen. Het is een perspectief waarin alles zich als vanzelf ontvouwt. Als we Polak mogen geloven, geldt dat zelfs voor de liefde. Op haar negentwintigste begon haar omgeving zich zorgen te maken, maar daar had ze zelf geen last van. Vervolgens ontmoette ze als vanzelf de liefde van haar leven.

De Polak waar we mee kennismaken is een constructie van Opzij, zoals ze op televisie een constructie van Nova is. Wie Polak achter de schermen is, doet er niet toe. Het gaat me om het culturele ideaal van de geslaagde vrouw, en vooral om het perspectief op tijd dat in dit ideaal is ingeschreven. In dit stuk zal ik dit lineaire tijdsperspectief stellen naast het niet-lineaire perspectief dat kenmerkend is voor de huidige, ‘lichte’ moderniteit. De toenemende aandacht voor het heden, het moment van nu, stelt nieuwe temporele eisen aan hoogopgeleide, werkende vrouwen. Hoe verhouden de temporele normen in deze tijdsperspectieven zich tot andere tijden waar vrouwen mee te maken hebben? Hoe gaan zij om met de fricties tussen de diverse tijdsperspectieven en tijdsregiems?

Marli Huijer bekleedt de bijzondere OPZIJ-leerstoel ‘gender en biomedisch/gezondheidswetenschappelijk onderzoek’ aan de Universiteit van Maastricht en is onderzoeker bij de Faculteit der Wijsbegeerte van de Rijksuniversiteit Groningen.

Lineair perspectief

Carrières of loopbanen worden over het algemeen lineair geduid. Een loopbaan moet zich ontwikkelen, zo nodig met de hulp van deskundige derden. In een lineair perspectief wordt verandering veelal aan vooruitgang gelijkgesteld. Elke volgende stap is er één omhoog, zowel in status als in salariering. In een lineair, cumulatief proces wordt een steeds hogere status bereikt. De scholier wordt professor, en wellicht zelfs rector magnificus; de journalist van de lokale krant wordt hoofdredacteur van een landelijk dagblad; de vakbondsbestuurder wordt minister-president. Voor elke stap staat een afgemeten hoeveelheid tijd. In de universiteit, bijvoorbeeld, is dat vier tot acht jaar. Een *smart guy* kan het traject dat loopt van student, promovendus, post-doc, universitair docent, universitair hoofddocent tot hoogleraar binnen 22 jaar afleggen en dus voor zijn (!) veertigste levensjaar professor zijn.¹ De man die op zijn vijftigste nog geen hoogleraar is, kan zich maar beter inschrijven voor een cursus ‘Loopbaanbalans 40+’ zoals die onder andere aan de Rijksuniversiteit Groningen aan medewerkers met een ‘flink arbeidsverleden’ wordt aangeboden.

Gemeten aan de temporele normen, ingeschreven in het lineaire perspectief op loopbanen, worden mensen die zich binnen de – veelal ongeschreven – tijdsspannes omhoog weten te werken meer gewaardeerd dan de tragere soortgenoten. Stilstand, onderbrekingen, uitstel, traagheid of – nog erger – stappen terug, worden in het lineaire perspectief negatief gewaardeerd. De hiërarchische ladder die het organisatorische ontwerp van lineariteit kenmerkt, is niet bevorderlijk voor de carrièrekansen van vrouwen. De norm is de voltijdse werker met een continue, levenslange en relatief immobiele loopbaan. Deeltijd-banen, duo-banen en loopbaanonderbrekingen zijn afwijkingen van de norm, en daarom eerder geschikt voor lagere functies. Zodra men in de hogere regionen komt wordt men verwacht voltijds te werken (Halford & Leonard 2001, 53-56).

Echter, hoe aanwezig het lineaire perspectief – in meer of minder romantische versies – ook is in het culturele denken en spreken, in veel domeinen van de samenleving is lineariteit niet of niet langer het belangrijkste organise-

rende tijdsbegrip of tijdsideaal. Instant-tijd, momentariteit, gelijktijdigheid en cycliciteit zijn veeleer de sleutelwoorden van het late, ‘lichte’ modernisme waarin we leven. Niet de reeks verleden-heden-toekomst speelt daarin de hoofdrol, maar het *nu*. Of dit perspectief beter uitpakt voor vrouwen, valt te bezien.

Het Nu!-tijdperk

In haar allereerste column in het Volkskrant Magazine, in januari 2000, schreef Chazia Mourali, destijds bekend van de Amsterdamse televisiezender AT5, dat ze in tegenstelling tot Marguerite Duras geen vrouw wilde zijn die naar de wereld keek, maar eentje die bekeken werd. Terwijl Duras boeken schreef die onsterfelijk lang gelezen worden, wilde Mourali liever in het ‘nu’ bewonderd worden. Wat heb je eraan de wereld te bekijken en daar boeken over te schrijven, als je de keuze hebt om dagelijks als ‘bekeken vrouw’ bewondering te oogsten? Even had ze de angst dat AT5 niet gecharmeerd zou zijn van haar nieuwe bestaan. ‘Natuurlijk!’, bedacht ze snel, ‘Ik moet zeggen dat ik het product “Chazia” een extra impuls in de markt geef. Dat deze exposure mij naamsbekendheid bij een nieuwe doelgroep geeft’. (Mourali 2000: 9).

Het is de kunst om in het
nu aanwezig te blijven

Ik was geschokt door deze column. Hoe was het mogelijk dat een slimme vrouw als Mourali koos voor het vluchtige nu, en niet voor het houdbare ‘echte werk’ van Duras? Inmiddels moet ik bekennen dat Mourali de tijdsgeest beter begreep dan ik. Voor het merendeel van onze natie is een vrouw op televisie een groter idool dan welke geslaagde vrouw dan ook die niet op de televisie verschijnt. Dat de eerste morgen is vergeten omdat zij is vervangen door een ander tv-idool, doet niets af aan de waarde van het bewonderd worden in het nu. Het is de kunst om in het nu aanwezig te blijven. Althans, zo valt te leren van Mourali. De gerichtheid op het nu is niet specifiek voor tv-sterren of tv-kijkers. Eenzelfde streven om het heden te intensiveren – alles uit het nu te halen – doet zich voor in de literatuur, economie, reclame en andere cultuuruitingen. ‘Leven in de breedte’ heet het in *Vallende ouders* van van der Heijden (1983). Albert Egberts, de hoofdpersoon, poogt in zijn

¹ Voor vrouwen in Nederland is doorstromen naar hogere wetenschappelijke functies aanzienlijk moeilijker dan voor mannen. Hun wetenschappelijke leeftijd is in het algemeen lager dan hun biologische leeftijd (Emmerik, Dekker en Claringbould 2000, Noordenbos 1999).

dronkenschap een oneindig aantal gebeurtenissen die zich op diverse plaatsen en tijden afspeelen opeen te stapelen. Omdat de pijl des tijds vooruit wijst, kun je maar beter het moment zo breed mogelijk maken, luidt zijn motto. Begin of einde, bron of einddoel, verleden of toekomst doen er niet toe. Het hoogste doel is beelden, gevoelens en gebeurtenissen in het hier en nu te cumuleren.

Alles tegelijk willen en kunnen, is ook de boodschap die een kabelbedrijf uitdraagt in zijn televisiereclame: een internettende vader die met de hele wereld in contact staat en tegelijkertijd een lepel pap in de mond van zijn kind weet te proppen. Eenzelfde intensivering van tijd zit in de roep van overheden, universiteiten en bedrijfsleven om innovatie, waarbij de tijd dat iets als nieuw telt (kennis, een boek, kunstwerk, geneesmiddel) steeds korter wordt. Dit soort cultuuruitingen spelen zich af tegen een decor waarin het heden overvol is geraakt. Eind jaren tachtig beschreef Helga Nowotny (1994) deze culturele achtergrond als het 'uitgebreide heden'. Het heden is zo vol met gegevens over verleden en toekomst dat we geen tijd en

Het menselijk leven is verankerd in de lineariteit van ons fysieke en fysische bestaan

ruimte over hebben voor iets anders dan het nu. Internet en vliegverkeer – en in een eerdere fase drukpers, trein, radio en telefoon – stellen de westerse mens in verbinding met grote aantallen andere, simultaan bestaande werelden, en daarmee met een ongekend aantal potentiële mogelijkheden om het leven op dit moment anders te leven. Om zo min mogelijk te missen, moeten we 150% uit elk moment halen. Enerzijds door steeds meer tegelijk te doen, en anderzijds door elke keer minder tijd te nemen voor een bezigheid. Een correspondentie met een collega overzee is geen kwestie van weken meer, maar van minuten – een zee van tijd waarin we ook nog wel iets anders kunnen doen. 'De tirannie van het moment', noemt Eriksen (2001) deze zucht en drang om alles uit het moment te halen. Het hoogste doel is een instant-leven, waarin het eeuwenoude verlangen naar onsterfelijkheid heeft plaatsgemaakt voor een verlangen naar onsterflijke en oneindig volle momenten. Een oneindige hoeveelheid mogelijkhe-

den is aantrekkelijker geworden dan oneindig lange tijd (Bauman 2000: 182).

De drang om alles uit het moment te halen, correspondeert met de complexe temporele intensivering van het leven die kenmerkend is voor de late, 'lichte' moderniteit. Ze zijn het product van de versnelling van menselijke en niet-menselijke bewegingen en de daaruit volgende compressie of instantiëring van ruimte en tijd (Giddens 1991). De afgelopen decennia is de tijd die nodig is om een afstand te overbruggen exponentieel afgenomen – Toronto is vele malen dichterbij dan vijftig jaar geleden toen mijn grootouders op de Holland Amerika Lijn stapten. Ook de afstand tot verleden en toekomst is exponentieel kleiner geworden. Een internet-aansluiting en een digitaal abonnement zijn toereikend om een gebeurtenis uit 1991 in enkele minuten op te diepen. En wie door het Natuurhistorisch museum in Oxford loopt, moet moeite doen om niet te denken dat de dinosaurussen kort geleden nog onder ons waren. Ook de toekomst ligt in de vorm van toekomstscenario's, innovatie management, foresight workshops en virtuele simulaties vlak voor ons. De inslag van asteroïd 1950 DA in het jaar 2880 lijkt slechts enkele seconden van ons verwijderd te zijn.

Betekent dit dat elke lineariteit is opgeheven? Dat toekomst en verleden niet bestaan? Of dat de tijd zelf niet bestaat omdat er alleen 'nu' is? Als mens kan ik die vraag nauwelijks anders dan ontkennend beantwoorden. Het menselijk leven is verankerd in de lineariteit van ons fysieke en fysische bestaan. In de natuurkundige wereld waar we onderdeel van zijn, wijst de pijl van de tijd onomkeerbaar vooruit – zonder dat lineariteit gelijk staat aan vooruitgang. Organismen als het menselijk lichaam worden altijd ouder; het is altijd lente voor het zomer wordt; de soep wordt altijd kouder wanneer die is opgediend en dochters zijn altijd jonger dan hun moeders. Zelfs als vooruit niet meer dan een nanoseconde later is – en dus als tijdsduur voor een mens van vlees en bloed niet waarneembaar – wijst de pijl van de tijd onmiskenbaar vooruit. Toch is er een manier om de lineariteit die de fysische wereld ons oplegt, te weerstaan, namelijk door deze te combineren met cycliciteit. Het heden wordt in dit geval geconstrueerd als talloze, steeds terugkerende *loops*. Elke stap vooruit heeft de vorm van een lijn die in een net niet gesloten cirkelbeweging op vrijwel dezelfde plek terugkeert. Lineariteit heeft de vorm van miljarden kleine cycli of lussen die elke keer een minuscuul stapje verder gaan. Cyclische tijd wordt als het ware geabsorbeerd in het 'uitgebreide heden' (Nowotny 1994, 54).

De combinatie van lineariteit en cycliciteit stelt organisaties, instituties en systemen in staat om grip te krijgen op ontwikkelingen die zich over enkele ogenblikken zullen voordoen. Een herkenbaar voorbeeld van dit combineren van cycliciteit met lineariteit is het in hoog tempo op de markt brengen van nieuwe softwareprogramma's. De ingebouwde cycli van opkomst, verzadiging en verval stellen bedrijven en organisaties in staat om slim in te spelen op de complexe en snel veranderende wereld van compu-

De elasticiteit van vrouwen aan de top is het resultaat van een harde leerschool

tergebruikers, softwareleveranciers, marketing enzovoort. Hoewel de artificieel geconstrueerde cycliciteit op het eerste gezicht overeenkomsten vertoont met de 'natuurlijke' cyclische tijd die in de biologie, economie en technologie voorkomt – de opkomst, verzadiging en ondergang van biologische, economische en technologische processen –, verschilt deze er tegelijkertijd hemelsbreed van. De in de biologie of economie waarneembare cycliciteit speelt zich af als een reeks opeenvolgende en terugkerende gebeurtenissen binnen de kalendertijd, terwijl de in het heden geabsorbeerde cycliciteit een construct is waarmee elke tijdsreeks wordt omgezet in steeds kleinere cirkels waarin de toekomst niet verder reikt dan de volgende nanoseconde.

Tijdscompressie en het combineren van lineariteit en artificiële cycliciteit zijn twee manieren om het heden te intensiveren, om elk moment oneindig vol met mogelijkheden te maken. Er is geen limiet meer aan wat er uit het moment gehaald kan worden, hoe kort en vluchtig dit moment ook is. Straks, of eigenlijk nu, kan ik een kunstenaar, astronaut, zangeres, huismoeder, juf, pianist, directeur, journalist, professor of schaatsdocent zijn. Al is het maar voor even, wie zou dat niet willen beleven?

Temporele normen in het nu-tijdperk

Bill Gates is het prototype van hoe een mens verwacht wordt te zijn in de moderne instant-tijd. Zijn handelsmerk is flexibiliteit en artificiële cycliciteit. Hij begeeft zich vlot in een netwerk van contacten en opdrachten, legt zich nergens vast en zorgt dat zijn producten even snel op

de markt komen als dat ze ervan verdwijnen. De lange termijn heeft plaatsgemaakt voor de korte termijn, waarin de oneindige mogelijkheden onmiddellijk moeten worden geconsumeerd.²

Op dezelfde manier lijkt Chazia Mourali het prototype te zijn van vrouwen die zich handhaven in het nu-tijdperk. Ze schrijft al in De Volkskrant terwijl ze nog bij AT5 werkt, en presenteert De Zwakste Schakel al voordat ze haar columns heeft stopgezet. Cycli van opkomst, verzadiging en neergang lijken van begin af aan in haar handelen te zijn verdisconteerd. Keer op keer stelt ze de koers bij. Schijnbaar zonder enige frictie switcht ze tussen media, images, uiterlijk, stijlen, werktijden en tussen privé, publieke en commerciële domeinen. De Mourali die we in de media zien, is een *superwoman* – ze heeft een perfecte *timing*, is flexibel, slim en slagvaardig. Bovendien weet ze ondanks dit alles de suggestie te wekken dat ze betrouwbaar en authentiek is, en fysiek en geestelijk prima in elkaar zit.

Gates en Mourali belichamen als culturele ideaaltypen de normen die nodig zijn om te kunnen functioneren in de instant-tijd. Mensen en dingen worden verwacht snel, alert, mobiel, flexibel en creatief te reageren op wisselingen in de samenleving, op de markt of in de wetenschappelijke wereld. Geschiedenis, traditie en toekomstverwachtingen worden losgelaten om volledig in het nu te leven. Een mens in instant-tijd moet op elk gewenst moment bereid zijn te veranderen van werkplek, woonplaats, levensstijl, uiterlijk of identiteit. Vasthouden aan – zeg eens wat – een haarkleur staat gelijk aan rigiditeit. Symbolisch voor het verschil tussen Mourali en Polak is dat Mourali's haar voortdurend van kleur verandert, terwijl Polak weigert haar (grijze) haar te verven. Mobiliteit en flexibiliteit beperken zich niet tot het eigen image of de eigen werkstijl, deze normen worden ook opgelegd aan het menselijk verkeer. Wie mee wil tellen in het nu-tijdperk moet zich flexibel kunnen bewegen in snel wisselende netwerken van 'vrienden', bondgenoten, geliefden, collega's en kennissen. Vanzelfsprekend moet dat er vlot en ontspannen uitzien. Als het al moeite kost, mag dat zeker niet zichtbaar zijn.

Passen vrouwen beter in het nu-tijdperk dan mannen? Wat

2 Bauman refereert voor deze beschrijving naar Richard Sennett (1998) *The Corrosion of Character: the personal consequences of work in the new capitalism*. New York: WW. Norton, die gedurende een aantal jaar de *High* en *Mighty* observeerde tijdens hun jaarlijkse treffen in Davos.

beschikbaarheid betreft waarschijnlijk wel. Van jongsaf aan wordt vrouwen geleerd dag en nacht klaar te staan voor anderen. *Gegenderde* praktijken als de vroegere handwerkles – de meisjes uit mijn lagere schoolklas moesten maandenlang borduren aan de tekst ‘Duurt mannenwerk van zon tot maan, vrouwenwerk is nooit gedaan’, met daarbij een vrouw die een spinnenweb verwijderde van een raam waar de maan doorscheen –, laten onvermijdelijk sporen na in het gedrag van vrouwen. Hetzelfde geldt

Timing is een vorm van strategisch handelen

voor de tegenwoordige speeltjes en computerspellen die meisjes aansporen een *creature* te verzorgen dat doodgaat als er niet continu aandacht aan wordt besteed. Ook flexibiliteit wordt vooral als een vrouwelijke eigenschap gezien. Vrouwen zouden meer dan mannen opgevoed worden tot het flexibel omgaan met relaties, het vloeiend inspelen op golfbewegingen en cycli die optreden in werk of gezin en tot het open en flexibel reageren op *feedback* van collega's (Nicholson 2002, 108-9; Struyk 2003: 53). De toename van het aantal vrouwelijke managers past in dit beeld van flexibele, alert reagerende en altijd voor anderen – en daarmee voor de organisatie – klaarstaande vrouwen. Toch kan ik het niet nalaten me af te vragen welke vrouwen werkelijk aan dit beeld voldoen. In elk geval niet de relatief jonge vrouwen die na een succesvolle start afknappen en in de WAO belanden. Ook de vrouwen die jarenlang kinderen en carrière combineren, en de ‘strijd’ uiteindelijk opgeven omdat de prijs te hoog is, passen er niet in. ‘Ik heb geen zin meer om ‘s morgens bij het afscheid op het schoolplein tegen mijn kinderen “tot morgen” te moeten zeggen’, zo lichtte cabaretière Hester Macrander in De Volkskrant van 7 april j.l. haar besluit toe om geen nieuwe avondvullende shows meer te produceren. Ze had genoeg van de steeds hardere theaterwereld, het verscheurde gezinsleven en grievende recensies van mannelijke vijftigers (Jungmann 2003). Maar zelfs bij de vrouwen die het tot het bittere einde volhouden, kunnen we ons afvragen of het beeld van flexibiliteit en beschikbaarheid klopt. Interviews met vrouwen op topposities richten zich vrijwel exclusief op wat iemand bereikt heeft. Mislukkingen, tegenslagen, depressies, conflicten en missers blijven bui-

ten beeld. En toch weet iedereen dat het sociale leven vol relatieve mislukking zit, zowel op het individuele als op het sociale niveau. Werken, maar evengoed vele andere sociale activiteiten zijn altijd een mengeling van dingen bereiken *en* fouten maken (Urry 2003). Elk mens komt in situaties terecht die hem of haar doen verstijven, waar alle flexibiliteit verloren gaat. Vrouwen aan de top hebben deze situaties overleefd, en zullen tegenslagen daarom beschouwen als iets dat erbij hoort. Maar deze flexibiliteit – of elasticiteit – is anders dan de flexibiliteit die vrouwen op basis van hun geslacht of opvoeding wordt toegedicht. De elasticiteit van vrouwen aan de top is het resultaat van een harde leerschool, waar het merendeel van de vrouwen niet of niet zonder kwetsuren doorheen komt.

Ik kan niet anders concluderen dan dat aan de temporele normen van flexibiliteit, algehele beschikbaarheid en oneindige souplesse, die organisaties stellen aan individuen in het nu-tijdperk, slechts kan worden voldaan door individuen die in een lineair perspectief bepaalde eigenschappen hebben ontwikkeld. Ook de norm dat mensen ondanks de compressie aan gebeurtenissen authentiek, ontspannen, fit en betrouwbaar moeten overkomen, vergt een lineaire achtergrond. Het is weinig realistisch te denken dat iemand van het ene op het andere moment betrouwbaar of authentiek kan zijn. Bij het aangaan van contacten, is het over het algemeen gebruikelijker de kat uit de boom te kijken dan onmiddellijk met elkaar in zee te gaan.

Maar Chazia Mourali dan, zult u zeggen, die past toch uitstekend in het nu-tijdperk? Ik wil het antwoord nog even uitstellen – het kan zijn dat ik met het begrip ‘eigen tijden’ een ander licht op haar functioneren weet te werpen.

Eigen tijden

Alles – elk individu, dier, gerecht, atoom, bedrijf, elke klok, dag, steen, computer of organisatie – heeft een eigen tijd. ‘Eigen tijd’ is een begrip waarmee wordt aangegeven dat er niet één vorm en soort tijd is, maar een heterogeniteit aan gelijktijdig bestaande tijden. Zelfs binnen één organisme als het menselijke lichaam zijn diverse tijden werkzaam: het hart heeft een andere tijd dan de longen, die weer anders is dan de tijd van de darmperistaltiek of het ritme van baarmoeder of blaas. De prikkeloverdracht tussen zenuwcellen heeft een andere tijd dan het bloed dat door de aderen stroomt. En het knipperen van de ogen heeft een andere tijd dan de klanken die uit de mond komen. De diverse tijden gaan probleemloos samen zolang ze goed op elkaar zijn afge-

stemd. Als het hart sneller klopt, versnelt ook de ademhaling.

Vanuit het perspectief van het individu heeft eigen tijd de betekenis van zelf-tijd, de tijd die iemand eigen is (Nowotny 1994, 41). De één is een ochtendmens, de ander een avondmens. De een werkt gestaag door, de ander werkt bij vlagen hard en doet dan weer niets. De een moet elk uur naar de wc, de ander eens per dagdeel. Kortom, tal van lichamelijke, sociale en psychische karakteristieken bepalen wat iemands eigen tijd is. Eigen tijden zijn op hun beurt altijd getemporaliseerd. Ze zijn het product van iemands biografie, van zijn of haar persoonlijke en sociale geschiedenis.

Eigen tijden zijn tot op zekere hoogte door het individu vorm te geven. Een mens kan kiezen voor snelle of langzame tijden – en alles daartussen –, zij of hij kan cyclisch of continu ergens aandacht aan besteden, snel handelen afwisselen met tragere bezigheden, of een karwei met tussenspoelen danwel in één ruk afronden. In hoeverre iemand kan beschikken over eigen tijd hangt af van de mate waarin de eigen tijd wordt vormgegeven door het fysieke, fysieke en sociale bestaan. Lichamelijke klachten, ouderdom, schooltijden van kinderen, reistijden, vergaderingen, weersomstandigheden en tal van andere factoren botsen op de eigen tijd die iemand bij zichzelf vindt passen. In deze wirwar van botsende tijden moet het individu de eigen tijd zien af te stemmen op de eigen tijden van organisaties of andere mensen.

Hoe ziet dat afstemmen eruit? Vergt werken in een organisatie waarin lineariteit prevaleert een andere afstemming dan een organisatie waarin de tijd is gecompriëerd en alleen het nu telt? De vooronderstelling achter deze vragen is dat de eigen tijden van organisaties niet of slechts met zeer veel moeite zijn te veranderen. De lineariteit die de traditionele academie kenmerkt, verandert slechts wanneer deze praktijk vermengd raakt met tijdsregiems van andere organisaties, zoals in de tegenwoordige vermenigving van universiteit en bedrijfsleven zichtbaar wordt. Tijden worden in deze hybride organisaties eerder complexer dan eenvoudiger, en daarmee ongrijpbaarder voor het individu. De opties die het individu heeft, zijn simpel gezegd te duiden als *timing* of *tuning*. In het eerste geval poogt hij of zij handig in te spelen op de tijden van de organisatie – op het juiste moment aanwezig zijn, een handeling verrichten, gezien worden –, in het tweede poogt het individu de eigen tijd die bij hem of haar past en de tijd van de organisatie op elkaar af te stemmen. Timing is kenmerkend voor de werkwijze van Mourali; tuning voor Polak.

Timing. Mourali's streven om in het nu een bekeken vrouw te zijn en haar vermogen om dat jarenlang succesvol waar te maken door elke keer op het juiste moment ‘zichzelf’ te veranderen, getuigen van een knappe timing. Timing is een vorm van strategisch handelen, waarbij het individu elke keer moet bepalen wat het juiste moment is om zichzelf onder de aandacht te brengen en ‘zichzelf’ te veranderen. Doel van timing is vooruitgang: het zelf moet er beter van worden. Op het juiste moment ‘zichzelf’ in de schijnwerpers plaatsen, kan pure winst opleveren – zoals een verkeerde timing desastreus kan zijn. Alertheid, snelheid, inzicht in het spel en lef zijn de kwaliteiten die een goed speelster in zich moet hebben om hoog te scoren. Timing veronderstelt dat het individu zelf voor een belangrijk deel verantwoordelijk is voor de positie en status die zij of hij in een organisatie heeft. De vrouw zelf bedient de knoppen van de flipperautomaat. Haar capaciteiten bepalen of het balletje in het spel blijft, een hoge eindstand behaalt, of roemloos naar de uitgang rolt.

Enige timing is waarschijnlijk niemand – en zeker vrouwen aan de top – niet vreemd. Weten bij welke bijeenkomst je moet zijn en waar je rustig weg kunt blijven, is een noodzakelijke voorwaarde voor het functioneren op niveau. Timing is niet alleen een kwestie van snelheid, ook het beschermen van traagheid is een vorm van timing. Op het juiste moment lanterfantant, bijvoorbeeld door in de pauze tussen vergaderingen doelloos in een winkelcentrum te lopen, is een getimede manier om langzame tijd op de organisatie te veroveren – een strategie die volgens Eriksen vooral vrouwen inzetten (Eriksen 2003: 165). Handig inspelen op de (lineaire of cyclisch-lineaire) tijden van een organisatie kan een uiterst succesvolle tactiek zijn, zeker als deze tijden niet interfereren met de eigen tijd die bij het individu past. Dit laatste gaat echter voor veel vrouwen niet op: de vooral op de schouders van vrouwen rustende zorg voor het huishouden, de kinderen en andere familieleden vereisen open-einde tijden. Het zijn activiteiten die niet of slechts moeizaam zijn te vatten in tijdschema's of deadlines van organisaties (Adams 1995, 95). Timing houdt in dat je altijd alert bent en op het juiste moment ook beschikbaar. Een televisie-interview laten schieten omdat je bij de theatervoorstelling van je kind wilt zijn, strekt niet tot aanbeveling. Voor het merendeel van de reëel bestaande vrouwen zal het culturele ideaal van superwoman dat Mourali representeert, onaantrekkelijk (en onhaalbaar) zijn, omdat het weinig ruimte laat voor het vasthouden aan eigen tijden, eigen identiteiten, voorkeuren of levensstijlen.

Tuning. Polak's leven draait in tegenstelling tot dat van Mourali niet om haar carrière, maar om haar geliefde en vrienden. Deze vormen de kern van haar leven. De tijd die ze met hen doorbrengt, is belangrijker dan de tijd die ze aan werk besteedt. Afstemming vangt bij haar aan bij haar eigen tijd, en niet bij die van de organisatie. Toch houdt tuning, evenals timing, een bepaalde aanpassing in aan de situatie of organisatie. Bij tuning is dit echter geen eenzijdige aanpassing, maar een afstemming waarin elke deelnemer ernaar streeft dat zowel de delen als de som der delen zo goed, prettig of mooi mogelijk klinken. De kwaliteit van een muziekstuk wordt mede bepaald door de mate waarin elk instrument optimaal is gestemd en tegelijkertijd optimaal is afgestemd op de andere instrumenten. Vertaald naar het thema vrouwen en loopbaan, is tuning een streven om met de tijd die bij het individu past een eigen muzikale notenreeks te leveren aan de klank (of eigen tijden) van de organisatie. Het is een gereedschap of middel om met meervoudigheid van tijd om te gaan.

Welke middelen staan vrouwen ter beschikking om eigen tijd en tijden van organisaties zo optimaal mogelijk op elkaar af te stemmen?

Allereerst vraagt het besef van eigen tijd: welke tijd past bij mij? Preciezer geformuleerd: Welke tijd past op dit moment van mijn leven en in mijn situatie bij mij? De erkenning dat het menselijk leven verankerd is in het fysische en lichamelijke bestaan (inclusief de biologische cycliciteit van lichamelijke processen) hoort daar bij. Een voorbeeld van het besef van eigen tijd is de tijdskeuze die wielrenster Leontien van Moorsel maakte in haar recente aanval op het werelduurrecord. Deze vond plaats tijdens haar menstruatie, omdat ze wist dat ze dan meer pijn kon verdragen.

Ten tweede vraagt het een besef van waar eigen tijd botst met de tijden van organisaties. Wie het hele jaar droomt van schaatsen op natuurijis doet er goed aan te beseffen dat werkgevers meestal geen boodschap hebben aan vrieskou. Wie snel omhoog wil in de universitaire wereld, de kunst of het bedrijfsleven, zal zich moeten realiseren dat de norm wordt bepaald door voltijds werkende mannen die weinig aan het huiselijk gebeuren bijdragen en frequent hun werktijd overschrijden – en zal zich de vraag moeten stellen welke tijdsfricties dat voor haar oplevert.

Ten derde is tuning een vaardigheid om de eigen tijd en die van het sociale en werklevens op elkaar af te stemmen. Deze vaardigheid kost tijd, tijd om na te denken over de tijd die bij het zelf past, over de eigen tijden van het sociale leven, waar fricties optreden, en vooral welke emoties dat oproept. Vrouwen die hun beroep op een hoog niveau willen uitvoe-

nen, zullen regelmatig ervaren dat ze gekwetst of onderuit gehaald worden. Zelfs vrouwen met een groot zelfgevoel kunnen door een seksistische benadering onderuit gaan – een bekend voorbeeld is de briljante medische studente die tijdens haar studie nergens last van heeft en tijdens haar co-schappen de ene na de andere seksistische opmerking te verduren krijgt. Hoe daarmee om te gaan wanneer je niet van jongsafaan hebt mee gekregen dat er in het spel flink gemept mag worden? – iets waarvan beweerd wordt dat mannen dat wel zouden hebben geleerd. Het eenvoudige antwoord is: veel *lege tijd* nemen om wonden te likken, tot rust te komen en afstand te nemen.

Met *lege tijd* bedoel ik niet toevallige 'tussentijd', maar *georganiseerde lege tijd*. Tussentijd, opgevat als de lege tijd tussen twee gebeurtenissen, is voor vrouwen veelal geen moment van rust – Achterhuis spreekt over een tijd waarin 'de belangrijkste dingen' en 'onverwachte gelukservaringen' optreden (Achterhuis 2003: 57). Voor vrouwen is tussentijd veeleer een moment van aangeklampt worden. Het zijn tijden waarin 'toevallige' ontmoetingen niet tot onverwachte, leuke gebeurtenissen leiden, maar juist tot bergen werk of bergen schuldgevoelens. Aan het schoolhek wordt de werkende moeder aangeklampt over haar bijdrage aan het aanstaande schoolfeest. In de pauze op het werk vraagt een collega aandacht voor zijn relatieproblemen. In de tijd tussen begin en einde van de zwemles, moeten de boodschappen worden gedaan. Op de vrije avond thuis wordt van haar verwacht dat ze geïnteresseerd luistert naar het liefdesleven van haar opgroeiende pubers. En op het zeldzame avondje alleen wordt ze overvallen door de gedachte dat ze de verjaardag van haar neefjes niet moet vergeten.

Tussentijden zijn voor werkende vrouwen niet het antwoord op het probleem van overladenheid. Integendeel, de verwachtingen die in tussentijden op haar afkomen, maken van haar een lekkende accu die niet de tijd krijgt om op te laden. Niemand kijkt er raar van op als een man niet openstaat voor of niet voldoet aan de verwachtingen die in tussentijden aan hem worden voorgelegd. Voor vrouwen geldt het omgekeerde: het vergt de nodige organisatie en alertheid – op het juiste moment er niet bij zijn, er onbenaderbaar uitzien, of de suggestie wekken dat je helaas al andere dingen te doen hebt – om niet bij voortduring benaderd te worden voor klusjes en gesprekjes. Een verklaring die voor dit verschil wordt gegeven, is dat 'vrouwen-tijd' primair sociaal en relationeel gedefinieerd wordt. 'Vrouwen-tijd' is gericht op de zorg voor anderen – met name op haar gezin –, en op de zorg voor de wereld om haar heen (Youngs 2001, 22).

Vrouwen moeten het hebben van *georganiseerde lege tijden*, waarin tijd wordt genomen om te niksen, tot rust te komen, ontspannen dingen te doen, en te reflecteren op gebeurtenissen, personen, gevoelens, en het belang dat aan werk of privé wordt gehecht. Deze zijn belangrijker voor vrouwen – en wellicht ook voor mannen – dan de toevallige lege of volle tijd tussen twee gebeurtenissen. De 'baaldag' waar de sociaal-geneeskundige J.P. Kuiper in de jaren zeventig voor pleitte, is een voorbeeld van georganiseerde lege tijd. Een dag in bed, in de natuur of de sauna, omdat het leven even niet meer bij te benen is, is een goede remedie tegen de overspannen verwachting dat alles tegelijk en op topniveau moeten worden gedaan.

Daarmee wil ik terugkomen bij Clair Polak, die in het interview van begin tot eind uitstraalt dat het op het individuele niveau om het balletje gaat. Op dat niveau is er weinig andere keuze dan zich te realiseren dat voor zover er iemand aan de knoppen staat, iemand dat meestal niet zelf is – uiteindelijk ook niet als ze Chazia Mourali heet. In een complexe sociale situatie is het verstandig te beseffen dat er tal van toevalligheden zijn die bepalen hoe een carrière verloopt, en dat lineariteit niet per definitie vooruitgang impliceert. Sterker nog, je moet er elk moment op voorbereid zijn, dat wat je vandaag hebt, morgen voorbij kan zijn. Op de vraag of Polak zich voor kan stellen dat ze over twee jaar bijtekent bij de televisie, reageert Polak dan ook dat 'teruggaan' naar de radio haar een reëlere optie lijkt. 'Daar ligt toch mijn hart', voegt ze eraan toe.

In een tijd waarin complexiteit richtinggevend is geworden voor de organisaties en sociale systemen waarin individuen zich begeven, is er weinig ander houvast dan het aloude adagium dat te doen wat je hart je ingeeft – wetende dat het veel (lege) tijd kost om daar bij stil te staan. Het hart als altijd maar samentrekkend en zich ontspannend orgaan (en dus niet het vercommercialiseerde rode Valentijnshartje) legt een dwingend ritme op aan het menselijk bestaan, versnelt en vertraagt al naar gelang de intensiteit van de interacties met de omgeving, en belichaamt daarmee een vorm van tijdscognitie die wellicht duizend maal effectiever is dan alles wat miljoenen hersencellen aan strategisch handelen weten uit te denken. Maar in een complexe wereld zal ook het hart geregeld falen.

Literatuur

Achterhuis, Hans

2003 *Werelden van tijd*. Stichting Maand van de Filosofie.

Adam, Barbara

1995 *Timewatch. The social analysis of time*. Cambridge: Polity Press.

Bauman, Zygmunt

2000 Time and space reunited. *Time & Society* 9(2/3): 171-185.

Emmerik, Hetty van, Dekker, Roelien, Claringbould, Inge

2000 Waarom gaat het zo langzaam? Enkele observaties vanuit de praktijk van het universitaire emancipatiebeleid. *Tijdschrift voor Genderstudies* 3(1): 49-58.

Eriksen, Thomas Hylland

2001 *Tirannie van het moment. Onze strijd tussen snelle en langzame tijd*. Kampen: Agora.

Giddens, Anthony

1991 *Modernity and Self-Identity. Self and society in the late modern age*. Cambridge UK: Polity Press.

Halford, Susan and Leonard, Pauline

2001 *Gender, Power and Organisations*. London: Palgrave.

Heijden, A.F.Th. van der

1983 *Vallende ouders. De tandeloze tijd, deel 1*. Amsterdam: Querido.

Jungmann, Bart

2003 'Cabaret wordt te commercieel'. Interview. Cabaretière Hester Macrander geeft er na dertien jaar de brui aan. *De Volkskrant* 7 april, p. 11.

Mourali, Chazia

2000 Alles is materiaal. *De Volkskrant – Magazine*, 8 januari: 9.

Nicholson, Paula

2002 *Having it all? Choices for today's superwoman*. West Sussex: John Wiley & Sons, Ltd.

Noordenbos, Greta

1999 Genderasymmetrie in de aanvraag van onderzoekssubsidies. *Tijdschrift voor Genderstudies* 2(4): 36-45.

Nowotny, Helga

1994¹⁹⁹⁹ *Time. The modern and postmodern experience*. Cambridge UK: Polity Press.

Struyk, Inkie

2003 De feminiene en masculiene dimensies van het kunstbedrijf. In: Valk, Sonja van der (red.) *Ach, dat doe ik wel even. De verborgen werking van sekse in de kunstwereld*. Theater Instituut Nederland: 53-60.

Urry, John

2003 *Global Complexity*. Cambridge UK, Polity Press.

Ven, Colet van der

2003 'Ik zat erbij als een konijn in de koplampen.' Opzij-interview met Clair Polak. *Opzij. Feministisch maandblad* 31(9): 18-22.

Youngs, Gillian

2001 The political economy of time in the internet era: Feminist perspectives and challenges. *Information, Communication & Society* 4(1): 14-33.